

**EESTI
RAHVUSLIKUD SUURMEHED**

II SARI NR. 12

M. PUKITS

JOHANN KÖLER

EESTLUSE EELPOST PETERBURIS

**KIRJASTUSÜHING
„KOOLI-KOOPERATIIV“**

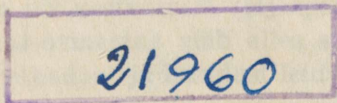
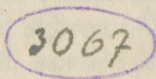
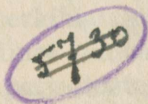
HIND 50 SENTI

EESTI RAHVUSLIKUD SUURMEHED
II SARI Elulooline kirjastik noorsoole NR. 12

M. PUKITS

JOHANN KÖLER

EESTLUSE EELPOST PETERBURIS

K. K.-Ü. „KOOLI-KOOPERATIIVI“ KIRJASTUS
TALLINN 1936

A-9467

21

TRÜ Raamatukogu

26650

J. Köler ja tema aeg.

Meie riikliku iseseisvuse ettevalmistusaeg ulatub kaugele tagasi möödunud sajandisse, mil meie rahva elutung ja vabaduseiha, mis vahepääl oli võõraste võimude poolt surutud varjusurma, sai uut hoogu ning tõi meile vaimse ärkamise ja ühiskondliku uuestisünni. Kajastused Lääne-Euroopast, kus toimusid suuremad rahvuslikud ja poliitilised ümberkihistumised, kostsid ka Baltimaile ja panid liikuma siinse sumbunud õhu. Garlieb M e r k e l¹ oma põrutavate paljastustega kohaliku aadli ülekohtusest võimutsemisest hiivas võitluslipu; talle järgnesid hiljem siinsete pärisrahvaste omad pojad, kes oma silmaringi olid suutnud avardada.

Eesotsas sammusid isikud, kes ühel või teisel teel oma haridust väljaspool Baltimaade sumbunud õhkkonda olid saanud täiendada või kehtvamalt väljaspool seda õhkkonda elasid. „Isamaa-armastus võib alles sääl ilmuda, kus teataval määral vabadust ja haridust leidub, kus võõraste rahvaste elu oma eluga, võõraid maid oma kodumaaga või-

¹ Balti-saksa publitsist ja kirjanik, 1769—1850.

dakse võrrelda ja nende vahel iseteadvalt vahet teha.“ (M. Kampmann.) Balti oludega võrreldes tundus isegi elu Peterburis, Venemaa tookordses päälinnas, vabamana ja hoogsamana, nii et niihästi eesti kui ka läti rahvusliku liikumise äratajateks ja juhtideks tõusid isikud, kellel oli lähedamaid sidemeid selle suurlinnaga. Lätis, kus majanduslik ja vaimne areng oli tolkorral meist mõnes suhtes ees, võttis juhtimise enese kätte Kristjan Valdemar, suure tahtejõuga ja järjekindla tegevustikuga isamaalane; meil asus tema sütitaval eeskujul põlevaid rahvuslikke ülesandeid lahendama Joh. Köler¹ ja pärastpoole C. R. Jakobson ja teised.

See nn. rahvuslik ärkamisaeg evib meie rahva elu arengus põhjanevat tähtsust: siis kujunes meie iseteadlik talupojakiht, linnakodanlus, haritlaskond, pandi alus meie vaimukultuurile — kirjandusele, ajakirjandusele, seltsielule, siis tekkisid esimesed kaubanduslikud ja tööstuslikud ettevõtted, astuti esimesed sammud omavalitsuse alal, seati sihte koolihariduse korraldamisel jne. Ühe sõnaga, toimus endise õigusteta orjamassi ümberkujunemine iseteadlikuks rahvuslikuks tervikuks, kes suure innuga püüdis ise oma saatuse juhtimisele.

Sellisel ülipõneval ajajärgul elas ja töötas Johann Köler, esimene silmapaistev eesti maalikunstnik, tähtis kultuuritegelane ja tuline rahvuslane. Tema elutee viis väikesest vaesest taluonnist suure maailmariigi päälinna kõrgeimasse seltskonda; oma usinuse ja hoolsusega tõusis ta lihtsast maalisest, võites kõik raskused ja takistused, lugupeetud ja laialt tuntud kunstnikuks. Ajal, mil paljud meie rahva liikmed omakasust aetuna, niipea kui õnneli-

¹ Köler ise kirjutab oma nime mõnikord ka Köhler ja Koeler; siinkohal tarvitame kõige eestipärasemat vormi, mida ta ka ise eelistas.

kum saatust neile oli võimaldanud omandada kuigivõrra haridust ja jõuda lahedamale äraelamisele, kas saksastusid või venestusid, jäi Köler ustavaks oma rahvusele ja oli sellele isegi uhke. Sügavalt tundis ta kaasa eestlaste viletsale olukorrale ja püüdis kõigest jõust kaasa aidata selle parandamisele, olles alati valvel oma rahva inimlikkude õiguste eest.

J. Köleri elus ja tegevuses võime eritleda kaks omaette arenevat joont, mida võime tähistada sõnadega: *k u n s t - n i k* ja *r a h v u s l a n e*. Kunstnikuna ta elab oma seisukorrale vastavalt, liikleb Peterburi omaaegses kõrgemas seltskonnas ja pääseb isegi keisrikotta, rahvuslasena soovad teda ta sümpaatiad kehvade ja ühiskondlikult rõhutud eesti talupoegade ja algavate haritlastega, kelle hääks ta on valmis ohverdama isegi oma karjääri ja vaevaga kogutud varanduse-natukese.

Köleri elu ja tegevus, nii inimesena kui kunstnikuna, eriti aga tulise isamaalasena, väärib järelepõlvede sügavat lugupidamist, olles õilsaks eeskujuks oma mehise iseloomu, tööarmastuse, visa edasipüüdmise ning ohvrimeelsusega oma sugurahva ja kodumaa kasuks.

Kodu, lapsepõlv ja kool.

Köleri vanemad, Peet ja Kai, pidasid Vastemõisa kroonuvallas Viljandi lähedal väheldast Lubjasaare rendikohata, kui neile 24. veebruaril (8. märtsil) 1826 sündis seitsmes laps Johann. Vaevalt orjusest pääsnud talurahva elu oli tol ajal veel üsna primitiivne ja nii elasid ka Köleri vanemad võrdlemisi kehvalt, kuigi olid töökad ja karsked.

Vanemad olid laste vastu leplikud, kuid pidasid siiski kindlat korda. J. Köler tuletab veel meheas meelde, kuidas

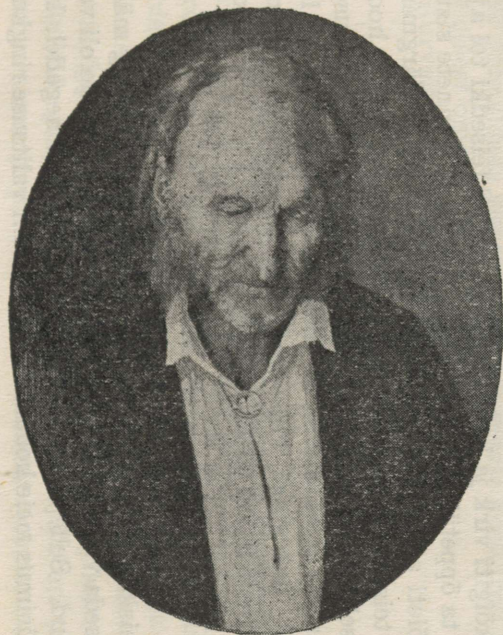
ta korra ema käest sai vitsu lihtsalt seepärast, et hoolimata ema keelust sõi ära toore õuna. Kodus valitses üldiselt jumalakartlik ja lihtne vaim. Söögilauda istudes ei unustatud kunagi lugemast söögipalvet. Juhtus leivatükk kukkuma maha, siis tuli see kohe tõsta üles ja otsekui lepituseks ja pühitsuseks seda suudelda. Armastades oma vana- maid, hakkasid lapsed armastama ka tööd, mida nende juhatusel tuli teha. „Inimesel, kel on jõudu töötada, pole õigust ennast kunagi nimetada kerjuseks“ — see kujunes noorele J. Kölerile siin karedas ümbruses elujuhtmõtteks.

Kuna vanemad olid kirjaoskajad, siis oli majas loomulikult ka piibel, lauluraamat ja mõni kalender. Suuremate laste hooleks oli lugemise õpetamine nooremaile ja nii omandas ka terase vaimuga Johann kirjaoskuse vanemalt õelt. Päämiseks lugemisraamatuks oli piibel. Eriti meeldis poisile lugu Jeruusalemma linna hävitamisest.

Pere kasvas veel kahe lapse võrra, neid oli seega arvult kokku üheksa — viis poega ja neli tütart. Aga terved ja rõõmsad olid seejuures kõik, kuigi emal enamasti muud polnud lauale panna kui aganaleiba. Puhast leiba nähti ainult suurtel pühadel, valget saia kui maiustust ainult harukordadel. Nii mälestas Johann veel aastate pärast, mil- line erutav rõõm oli vallanud lapsi, kui vanim vend, kes oli juba Viljandis tisleri abiliseks, kord koju tulles oli toonud neile vesikringleid. Suhkrut, teed ega kohvi polnud lapsed näinudki.

Talvistel õhtutel tehti kambris koos pirruvalgel mitmesugust kodust tööd: meespere valmistas tarbeasju ja puunõusid, naispere ketras ja kudus, nooremad lapsed olid ametis lugemisega. Suvel jätkus tegemist kõigile põllul, karjas ja õues.

Kui Johann sellistes oludes oli sirgunud üheksa-aasta- seks, kerkis küsimus päevakorra- le, mis temast edaspidi

Kunstniku isa.

Kunstniku ema.

peab saama. Kuna kodus tööjõudu oli küllaldaselt ja poiss oli avaldanud vaimset erkust, otsustati ta esiotsa saata Viljandi, vanema venna juurde, kes tiserisellina teenis enesele ülalpidamist juba ise. Siin sai poiss töötoa nurgas meistri lahkel loal omaette aseme, mis mõneks ajaks jäi talle koduks. Harjunud vanemate juures pideva tööga, püüdis ta päeval vennale jõudu mööda olla abiks, kuna vend omalt poolt õhtuti ja muul vabal ajal õpetas talle saksa keelt ja arvutamise algmeid. Uus võõras ümbrus pakkus poisile palju huvi, kasvatas teatavat iseseisvust ja õpetas arvustavalt vaatama elule.

Paari kuu pärast pani vend Johanni linna algkooli õp-pima. Mõne aja pärast suri aga selle ainus õpetaja ja kuna kevade lähenemisel tema asemele enam uut ei valitud, siis tuli õpinguile ootamata vahe. Alles järgmisel sügisel võis ta isa ja venna ühisel hoolitsusel alustatud õppimist jätkata, seekord juba kreiskoolis. Siin aga toimus õppetöö täielikult saksa keeles, mis tegi poisile suuri raskusi, kuigi ta oli kõigiti virk ja hoolas. Nagu paljud teisedki tol ajal, tuupis ta õppetükid lihtsalt pähe, ilma et ülesannete sisust oleks õieti aru saanud. Sellest siis tuligi, et ta järgmisel aastal teisest klassist uuesti alamasse tagasi pandi, hoolimata sellest, et ta usinuse tunnustuseks koolijuhatuselt oli saanud raamatuid. Küll asus ta varsti, kuna vend leidis uut teenistust Peterburis, kostikorterisse Viljandi Kaupmeeste Seltsi einelauapidaja D o r b e c k'i juurde, kus kodus kõneldi saksa keelt, aga suuremat abi sellest ei olnud.

Kreiskoolis käis Köler kolm aastat. Terve eluaeg mäletas ta seda vaeva, mis õppimine võõras keeles talle oli valmistanud. Sellepärast püüdis ta hilisematel aegadel, kui keeleküsimus meie kodumaa koolides oli valitsuse ringkon-

dades otsustamisel, alati omalt poolt seks kaasa mõjuda, et vähemalt algõpetus antaks lastele nende emakeeles.

Elu Dorbeck'i perekonnas tõi palju ergutust juurde. Kuigi keeleoskus takistas veel vaba kõnelemist, avardus tema silmaring ometi. Siin nägi Köler esmakordselt ka teatrietendusi, milliseid ajuti korraldas rändav näitetrupp, kandes ette isegi oopereid. Ettekanded toimusid Kaupmeeste Seltsi saalis, kus Köleril oli võimalus neid jälgida. Eriti lavadekoratsioonid ja kostüümid äratasid ja mõjutasid tema ilutunnet oma mitmesuguse värvikusega. Sellised õhtud olid talle suureks elamuseks.

Suvevaheajad veetis poiss isakodus, karjas ja põllutööl nagu ennegi. See oli ka hädasti tarvilik linnaelu tekitatud närviväsimuse tasakaalustamiseks.

Kolm aastat kreiskoolis oli kiiresti möödunud. Küll oli poisil himu edasi minna gümnaasiumi, aga isa hoiurublad olid otsas. Kuigi kreiskooli inspektor Kriese lubas makсутa õpetust anda ladina ja kreeka keeles, et andekale õpilasele võimaldada sissepääsu kõrgemasse kooli, tuli edasiõppimisest ometi loobuda.

Kurvalt pöördus Köler tagasi koju.

Maalriametit õppimas.

Vanemate palvel võttis nüüd tookordne Vastemõisa valitseja F a b e r, kes oli tuntud lahke inimesena, poisi enese juurde mõisa, et teda aidata kirjavahetuses ja arvepidamises. Köler sai sellega rahuldavalt hakkama ja võis vaba aega kasutada oma huvides. Täiendades oma teadmisi iseõppimise teel, kopeeris ta muu seas õpikust taimi trükipiltide järgi. Need visandid äratasid Faberi tähelepanu ja aimates poisil olevat kalduvust joonistamiseks,

tegi ta sellele ülesandeks proovida oma võimisi mõisa viinakoja ülesjoonistamisega. Võrdlemisi puhtalt ja täpselt valmistas Köler käärimistõrre ja teiste nõude ning torude kujutused. Nüüd oli Faberil selge, et poisil on kunstiannet ja terav tähelepanuvõime.

Pärides Köleri kavatsusi tuleviku suhtes, küsis valitseja, kas ta ei tahaks saada maalriks, sai aga eitava vastuse, sest maalririided olevat üleni määrdunud värviga. Aga kui Faber seletas, et on ka peenemaid maalermeistereid, kelle töö on puhtam ja kes maalivad isegi pilte, nagu tema vend, kellel oma töökoda Võnnu linnas, siis oli poiss kohe päri. See peaaegu alateadlik vastus otsustaski tema edaspidise saatuse.

Kui oli saadud ka vanemate nõusolek ja tehtud tarvilikud ettevalmistused, palgati küüdimeheks tuttav naaber, kes sõidutas Köleri Võndu. Ta lahkus isamajast 6. (18.) aprillil 1839, olles kolmeteistkümne-aastane. Ei aimanud keegi, et ta kauaks pidi jääma võõrsile.

Võnnus sõlmis Köler õpipoisi lepingu maalermeister Faberiga seitsmeks aastaks, nagu see tol ajal oli nõutav. Töö oli siiski mustem ja raskem, kui noormees oli kujutlenud. Faberi äril oli tegemist rohkesti, aga see oli päämiselt harilik seinte, lagede ja põrandate värvimine, vahel sekka ka sõiduriistade lakeerimine. Köleril tuli algust teha muidugi värvihõõrumisega. Värnitsa ja tärpentiini lõhnas kestis tööpäev suvel hommiku kella neljast õhtu kella üheksani, määrdinud kitlis nagu teistelgi õpipoistel. Ainult talvel leidis ta vabal ajal mahti joonistamiseks ja vesivärvidega kopeerimiseks.

Pühapäeviti ja pühadel, kui ilm lubas, tegi Köler pikemaid jalutuskäike linna maalilises ümbruses, vaimustudes mägise maastiku ja vanade lossivaremete romantikast. Sel-

listel kordadel tundis ta ennast inimesena teiste seas, kuna äripäevase töö räpasus näis muul ajal teda neist eraldavat.

Kolmandal õpiaastal oli Köler juba niivõrd edenenud, et meister usaldas talle näiteseinte maalimise läbisõidul linna tulnud teatritrupile, kes etendas draamat „Karl XII Rügeni all“. Puuderühmad päris hästi ei õnnestunud, sest lehed rippusid üksikult alaspidi, nagu niitide otsas, aga seda loomulikult sai kahur, mis kaugemalt vaadates pais-tis täiesti ehtsana. Teatridirektori kiitus, et noormehes-tedaspidi võib saada kunstnik, tõstis tugevasti tema mee-leolu.

Üsna varsti tuli veel teinegi juhus, mis tõendas Köleri kunstiannet. Lähedase Võnnu lossi omanik krahv Sievers laskis mõisa parki ehitada kreeka-õigeusu kiriku ja selle sisemise kaunistamise võttis Faber enese pääle. Ornamen-did ja muud värvimisetööd sooritas Faber oma abijõudu-dega ise, aga inglükujude maalimiseks tellis ta Riist vilu-nud selli. See maalis küll inglid valmis, aga kõigist ta jõu-pingutustest hoolimata said nende näod vihased ja virilad. Kui paranduskatsed ebaõnnestusid, käskis meister Kölerit oma oskust proovida. Ja noore õpipoisi käe all muutusid inglite näod ilmselt varsti nii kauniks, et isegi lossihärra oma täielikku rahulolemist avaldas ja Köleri tööd kiitis.

Need juhtumid andsid uut hoogu Köleri salajamatele unistustele, saada kord tõeliseks maalijaks. Et näha maa-ilmakuulsate meistrite teoseid, läks ta ühel nelipühäl üle kolmekümne versta lõunapool asuvasse Krimulda lossi, kus vürst Lievenil oli suurem pildikogu. Kaasõpilasest sõber tuli kaasa. Nagu oleks ta muinasmaale sattunud, nii uimas-tav oli mulje tõsistest maalidest. Söömata ja joomata oleks ta võinud neid vaadelda vahetpidamata kas või paar nädal-at, nagu ta veel aastate pärast hiljem tõendas.

Põrutavalt mõjus Köleri nooresse hingesse kurb sünd-

mus sügisel 1841 Võnnu linna lähedal Vesselauska mõisas. Eelmisel aastal oli pikaline vihmasadu rikkunud põllusaagi, nälg suurendas talupoegade rahulolematust mõisnikkude vastu, paljud kavatsesid välja rännata „soojale maale“, kus kuulujuttude järgi pidi rahvale hinnata jagatama maad. Mitmes kohas hakati mõisnikkude käskude vastu. Parunid kutsusid sõjaväe rahutuid talupoegi karistama. Üle saja inimese aeti „läbi lipu“ ja peksti poolsumnuks, üks vanamees suri juba esimeste hoopide all, aga tema laip veeti veel soldatite vahelt läbi, kelle hoobid muutsid ta veriseks tombuks. Ümberkaudsete valdade elanikud olid kokku käsutatud seda „rahustamist“ päält vaatama. Kaua liikusid rahva seas veel hirmujutud sellest õudsest teost. Ka Köleri õiglusetunne oli sügavalt haavatud, esimest korda nägi ta kisendavat ülekohut ja omavoli, millega aadel kohtles õnnetut maarahvast.

Kuue aasta möödumisel andis peremees Kölerile nõu valmistada sellitöö ja esitada kohalikule maalritsunftile ametiõiguse saamiseks. Seda Köler ka tegi ja sai selliks peremehe eksituse tõttu aasta varem, kui lepingus oli ette nähtud. Õiglusearmastaja noormees jäi meistri teenistusse veel edasi ja Faber hakkas talle väikest tasu maksma, nimelt 75 kopikat nädalas.

Ootamatult suri peremees kõhutõppe, jättes maha lese kolme lapsega. Köler võttis pooleliolevate tööde lõpetamise enese hoolde, et vähemalt esiotsa meistri perekonda aidata. Nii sattus ta tööde asjus lähedasse Birkenruh eragümnaasiumi, mille direktori Hollanderi korteris ta nägi selle perekonna näopilte õlimaalis, balti-saksa kunstniku A. P e z o l d i (1794—1859) töid. Vaadeldes kaasaegse maalija pilte kaasaegseist inimestest, kujunes Köleril otsus kindlaks, otsida võimalusi, et saada samasuguseks kunstnikuks.

Akadeemias.

Köleri vanem vend, kelle juures ta Viljandis oli leidnud esialgset ulualust, töötas juba pikemat aega Peterburis. Sinna pöördusid nüüd noormehe mõtted. Korraldanud töökojas viimased tellimised, müüs ta reisipileti saamiseks suvepalitu ja sõitis Riia kaudu meritse päälinna, kuna toorkord raudteed veel ei olnud. Täis nooruse julgust ja suuri lootusi, aga peaaegu ilma rahata, jõudis ta sinna pärale oktoobris 1846.

Esiootsa jäi Köler Peterburis peatuma venna juurde, kuni leidis enesele iseseisva teenistuskoha sildimaaliija Gölitzi töötoas kuuerublase tasuga kuus. Uus meister oli võrdlemisi haritud inimene, kes ka ise tundis huvi kunsti vastu ja püüdis sel alal edasi. Ta soodustas noort abilist ses mõttes, et laskis teda loodusest maalida siltidel kujutatavaid asju ja tutvustas teda perspektiivi algmõistetega, tunnustavalt hinnates Köleri edusamme.

Kahe aasta pärast oli Köler niikaugel, et esitas sooviavalduse kunstiakadeemia juures olevasse öhtukooli sisseastumiseks. Ettenäidatud töö põhjal, mis oli maalitud kivitrukkipildi järele, sai ta algklassist üle kohe kipspääde joonistamise klassi. Õppetöö kestis koolis igal pärastlõunal kella viiest seitsmeni ja lahke meistri vastutulelikkuse tõttu võis ta sellest osa võtta neil päevil, mil äris polnud kiiret tööd. Köleri enese soovil arvas meister iga viidetud päeva eest palgast viisteistkümmend kopikat maha.

Mõistagi takistas päevatöö kiiremat edasijõudmist. Kaks talve kulus Köleril esimese joonistuse lõpetamiseks, mille juures tuleb arvestada muidugi ka tookordse õppeviisi pedantseid nõudmisi. Selle asemel viidi ta aga järgmisse figuuriklassi edasi teise õpilasena. Siin sujus tal töö

nii edukalt, et saavutas tarvilise küpsuse ühe talvega, mille järele avanes tee akadeemiasse.

Sügisest 1851 töötas Köler juba täisõigusliku õpilase-na kunstideakadeemia looduseklassis. Loomingulise kunstitegevuse aluseks on alasti inimkeha põhjalik tundmine ja selle liikumisvormide täielik valdamine, sellepärast tuli ka Köleril ses klassis anduda intensiivsemale õppimisele. Ta valis oma otseseks õpetajaks prof. A. Markov'i (1802—1872), kellel oli õpilaste seas millegipärast laialdane populaarsus. Hiljem aga selgus, et Markov polnudki kõige parem pedagoog. Tal oli üksikuid soosikuid, kuna Kölerile ta üldiselt suhtus ebaõiglaselt, hinnates tema joonistusi enamasti madalate numbritega. Ometi leidis noormehe töötahe ja oskus kohast hinnangut teiste õppejõudude poolt, kes võtsid osa eksamist. Eriti sõbralik vahekord tekkis noormehel akadeemia inspektori prof. L. Fricke'ga (1816—1893) kes teda kõigiti püüdis toetada ja talle edasijõudmisel abiks olla. Kui tõsiselt ja põhjalikult Köler võttis õppimist, näitab seegi, et ta praktilise töö kõrval kuulas ka teoreetilisi aineid, nii inimese anatoomiat ja kunstiajalugu.

Sesse ajajärku langevad Köleri esimesed iseseisvad katsed portreemaali alal. Pääle enese näopildi maalis ta pesunaise tütre, kes talle selle eest õmbles särke, aga juba järgmised katsed tõid väikest rahalist tasugi. Selliseid tellimisi oleks olnud rohkemgi, aga Köler ei tahtnud oma kasinat aega raisata, kuna õpingud akadeemias nõudsid täit jõudu. Sel põhjusel lahkus ta ka Gölitzi teenistusest ja asus koos ühe sõbraga elama omaette korterisse. Selle tõttu paranes märksa küll edasijõudmine akadeemias, aga vaheajal kogutud väikese hoiusumma kahanemine tõi varsti kaasa tõsised elatismured. Seisukord muutus seda tõsisemaks, et sageli tuli toidu poolest läbi ajada ainult leiva,

vorsti ja teega, mis hakkas kahjulikult mõjuma tervisele. Tuli võlga teha, mis kahe aasta jooksul tõusis juba kaheksaja rublani.

Saanud ühel aktusel joonistuste eest korraga kolm hõbemedalit, pöördus Köler palvega prof. Markovi poole, et see esitaks teda õppenõukogule stipendiumi saamiseks.

Kunstniku vanematekodu.

Markov aga arvas jahedalt, et olevat veel vaesemaid õpilasi, kes vajavad stipendiumi; Köler võivat kõrvaltöödega isegi teenida, tema oskus olevat seks küllaldane.

Seega olid kõik lootused stipendiumile kadunud. Aga siin tuli ootamatult appi prof. Fricke, kes muretses Kölerile väikese abiraha Kunstiedendamise Seltsilt, mis võimaldas rahuliku edasitöötamise, seda enam et sama selts andis paremate joonistuste eest vahetevahel ka mõne viie- ja kümnerublase preemia.

Selliste ebaloomulikult raskete oludega tuli Köleril või-

delda kogu õppimise aja. Võib enesele kujutleda orjarahva seast tulnud kogemusteta noormehe vaimset ja kehalikku jõupingutust võõras suurlinnas, kus võis ennast maksma panna ainult tüdimatu töötegemisega ja raugematu tahtejõuga. Köleril seda oli, aga pikapääle hakkas organism ometi väsima ja tervis sattus hädaohtu, hoolimata karskest eluviisist. Pikemat puhkust oleks tarvis olnud, aga sellele polnud mahti mõtelda enne kursuse lõpetamist. Selleks aga tuli esitada suurem kompositsioonimaal.

Võistlustöö ettevalmistamisele asus Köler juba 1854. Teose teemaks, mille ta lõpetas järgmisel aastal, oli üles antud „T a a v e t S a u l i e e s“. Kuigi akadeemia nõukogus peeti töö täiesti rahuldavaks, anti Kölerile teistkordselt jälle vaid suur hõbemedal. Kui Köler pöördus järelepärimisega rektori poole, miks talle pole määratud kuldmedalit, sai ta vastuseks, ta polla seda palunud. Omas teadmatuses polnud Köler palvekirja ses asjas tõesti mitte sisse annud. Ta ei teinud seda ka mitte mõni kuu hiljem, kui esitas uue töö võistluseks teemal „H e r k u l e s t o o b K e r b e r o s e p õ r g u s t v ä l j a“, mille eest talle ilma pikema jututa määrati väike kuldmedal, millega akadeemia õppekursus loeti lõpetatuks. Muid soodustusi sellega kaasas ei käinud, sest alles suur kuldmedal andis õiguse välismaiseks stipendiumiks, mida võidi pikendada isegi mitmeks aastaks.

Kuigi Köler eelmiste kogemuste põhjal kahtles kordamineku võimaluses, otsustas ta siiski õnne katsuda uue suurema teosega, mille teemaks oli „S a u l E n d o r i n õ i a j u u r e s“. Kuna aga ta üldine seisukord nii tervislikult kui ka aineliselt tingimata parandust nõudis, võttis ta lühikese kahtlemise järele prof. K. Neff'i (1805—1876) ettepaneku vastu, asuda ühes temaga suveks Oranienbaumi, kus Neff oli võtnud enesele sisemised kaunis-

tustööd suurvürstitar Helena Pavlovna lossis. Kolmandaks kaaslaseks tuli inspektor Fricke poeg.

Neffi sõnade järgi pidi töö Oranienbaumis pakkuma mitmesuguseid mõnususid ja jätma aega ka puhkuseks. Tegelikult kujunes aga kõik vastuoksa: Köler tundis sääli igavust ja mõtles aina alustatud võistlusmaalile. Oranienbaumis kulus peaaegu terve suvi ja võistlustöö esitamise tähtpäevaks jäi Köleril aega veel ainult kuus nädalat.

Lühikesest ajast hoolimata suutis Köler pildi üldjoontes lõpetada, kuigi üksikud kohad oleksid vajanud veel viimistlemist. Nõukogu esimese istungi järele teadis prof. Neff põnevusega ootavale Kölerile ütelda, et kui jagamisele tuleks kas või kaksiki medalit, siis neistki teine pidavat saama kindlasti Kölerile. Nõukogu lõpliku otsuse avaldamisel selgus siiski, et oli seekord antud koguni neli medalit, aga Köler oli jäetud ilma.

Masendavalt mõjus see noormehe meeleolule. Küll oli võimalus võistelda veel teist korda ja Köler arvaski enesel jätkuvat seks jõudu, aga kui prof. Markov teda trööstis, andes lootust medali saamiseks järgmisel aastal, vastas ta kibestunud meeleolus järsult, et kui talle aasta pärast pakutaks kas või kümme medalit, ta nendest siiski loobuks, sest ta ei suutvat seni elada.

Nõnda olid kõik lootused riiklikule abirahale välismaa reisiks lõppenud. Akadeemia jäi selja taha, ees ootas tundmata tulevik.

Rännakuid välismaal.

Harjunud juba mõttega pääseda mõneks ajaks välismaile, et täieneda oskuses, nähes maailma kuulsaid kunstikeskusi, ja leida ühtlasi ka võimalusi puhkuseks ning tervise kosutamiseks, hakkas Köler ka seekord jälle otsi-

ma teenistusvõimalusi. Varsti tuligi õnnelik juhus tellimise näol kadunud keisri täisportreele. Selle töö lõpetas ta kevadel 1857 ja sai honorariks tuhat kakssada rubla. Nüüd ei suutnud miski asi teda enam pidada Peterburis, isegi mitte krahv Sieversi tellimine altarpildile Võnnu linnakiriku jaoks, mille eest ta sai käsiraha 200 rubla.

Saatnud poole keisripildi tasust koju oma vanematele ja leppinud krahv Sieversiga altarpildi asjus kokku nii, et ta selle maalib välismaal, korraldas Köler oma asjad, jättis tuttavad jumalaga ja alustas kauaigatsetud teekonda Itaaliasse, kõikide kunstnikkude unelmate maale.

Reis läks läbi Saksamaa, Hollandi ja Belgia esiotsa Pariisi, kuhu Köler jäi esialgu peatuma. Teel tutvus ta kõikides linnades, kus oli pildikogusid, vanema ja uuema kunstiga. Pariisis leidis ta eest ühe akadeemiakaaslase, kelle korteri lähedale üüris ka enesele töötoa. Tookordne maailmanäitus Prantsusmaa pealinnas ja suured kunstikogud pakkusid palju huvitavat, kuid mõjusid ka väsitavalt. Sellepärast külastas Köler teatreid ja muid lõbususkohti võrdlemisi vähe, pühendades seda rohkem aega tööle. Talve jooksul lõpetas ta Võndu tellitud altarpildi „Kristus ristil“ ja maalis rea etüüde, nende seas ühe vana-mehe pää kavatsetava täheteadlase Galilei pildile.

Kevade tulekul ei püsinud Köler enam kärarikas suurlinnas, vaid asus tervisveele Gleis-Velleri kuurorti Lõuna-Saksas, kust kahe kuu pärast, kui tervis oli märksa kosunud, sõitis edasi Müncheni, kus tol korral pühitseti linna 700-aastast juubelipidu. Oma suurepärasusega jättis pidu temasse unustamatud muljed. Siit jätkas Köler oma teekonda läbi Šveitsi ja Põhja-Itaalia linnade, külastades kõikjal nägemisväärsusi, oma sihtkohta Rooma.

Juba vanast ajast on Rooma olnud kõikide maade kunstnikele, luuletajaile ja paljudele teadlastele külge-

tõmbavaks tulipunktiks oma ajalooliste kunstimälestistega. Ka tol ajal, kui Köler sügisel 1858 jõudis sinna, leidis ta eest kirju kunstijüngrite pere kõigist rahvustest, enamikus sakslasi. Nendega otsis Köler tutvusi ja liitus peagi ringiga, kuhu kuulusid teiste seas ka sellised kuulused, nagu maalijad P. Cornelius, Fr. Overbeck, looduseuurija E. Haeckel, kujur K. Cauer ja luuletaja Almers. Oli sääl ka venelasi, isegi paar Peterburi akadeemia stipendiaati, aga nende võrdlemisi vähese hariduse pärast Köler nendega palju ei seltsinud. Sakslaste koondis kasutas oma koosviibimisteks kohvikut „Colonna“, kus sageli peeti huvitavaid vaidlusõhtuid mitmesuguste küsimuste arutamiseks. Neist õhtutest võttis ka Köler innukalt osa ja sai varsti tuttavaks oma teravmeelse kõneosavusega eriti ühiskondlikkude ja usuliste probleemide käsitlemisel. Vahel korraldati ka ühiseid jalutuskäike väljaspool linna asuvatesse maalilistesse maastikesse ja varemeisse.

Köler elas Roomas nagu teisedki kunstnikud. Töötas kodus, käis kunstikogudes, tutvus kunstiliste vaatamisväärsustega jne. Loomaaiaski uuris ta võõraste maade loomi ja kasutas mõnda neist eeskujuks, nagu tüübilist lõvi maalile „Poiss lõviga“ Goethe luuletuse ainel.

Seni polnud Köler veel tuttav vesivärvi tehnikaga. Seda hakkas ta harjutama ühes õhtulokaalis, nn. „kostüümiklassis“, mida pidas üks endine bandiit, kes enda vabahtlikult oli annud võimude kätte ja sai selle eest väikest tasu. Kõrvalteenistuseks pidas ta päeval veel sõiduvoorimehe ametit. Selles „kostüümiklassis“ poseerisid mudelid mitmesugustes rahvariietes iga õhtu kaks tundi, mille eest kunstnikud maksid väikest tasu. Vähemalt kord aastas poseeris ka peremees ise, oma endises täielikus röövlivarustuses ja relvastuses.

Uues maalitehnikas omandas Köler varsti seevõrra kogemusi, et äratas sellega tähelepanu kaaskunstnikkude seas.

Suvekuudel oli kunstnikel viisiks teha pikemaid huvi- ja õpperännakuid ilusamatesse maanurkadesse ja mere äärde, samuti mägestikesse, kus siis hoolega maaliti etüüde. Sellistel rännakutel on Köler erilise kiindumusega jälginud vahelduvaid valgusefekte looduses ja kauguse mõju maapinna perspektiivis, nagu hiljem on seletanud tema rännakute kaaslane L. Nieper, pärastine akadeemia direktor Leipzigitis.

Pikema vältusega rännaku tegi Köler koos kujur von Bock'iga suvel 1859. Kõigepäält külastati Napolit, kus ennegi oli käidud; siis mindi Ischia saarele ja säält edasi Kaprile. Viimane oma looduseiluga pakkus neile palju naudingut, seda enam, et eest leiti ka teisi Rooma tuttavaid. Kõverad jalgteed sirgete kaljude vahel, rahulised rannikud oma lõhestikega, romantiline loodus keset sinetavat merd vaimustas oma luulelikkusega.

Kaprilt sõitis Köler üksi edasi Sorrentosse, kuhu ta jäi kuueks nädalaks, et ilusas looduses maalides viibida rohkem päikese ja kosutava õhu käes, kosutades seega tervist.

Samal aastal külastas Kölerit tema töötoas Roomas läbireisil viibiv suurvürstitar Maria, keiser Nikolai I tütar, kellele Köler pidi näitama oma töid. Akvarellide ja etüüdide kõrval näitas ta kõrgele külalisele ka lõpetatud kompositsioone, milledest Pariisis alustatud ja nüüd viimistletud „Kristus ristil“ sai erandilise kiituse osaliseks. Külaline päris ka kunstniku ainelise seisukorra järele ja küsis siis, veendunud tema rahalises kitsikuses, miks ta seda pilti ei saada Peterburi akadeemia nõukogule, et nõutada enesele stipendiumi. Köler vastas, et töö on

Kristus ristil.

maailitud väljaspool võistluse tingimusi ja tal seepärast pole sünnis seda teha.

Aineliselt pidi Kõler ka Roomas piskuga läbi ajama, sest kaasavõetud rahast ei jätkunud väga kauaks. Kunsti edendamise Seltsi liige F. Lvov oli küll ilma Kõleri palveta soetanud sellelt seltsilt talle 300-rublalise stipendiumi kaheks aastaks, samuti müütas Lvov tema vähemaid töid Peterburis, aga mureta elamiseks oli seda kõike ikkagi vähe.

Kunstilises arengus jõudis Kõler Roomas suurel sammul edasi. Mitmed tema tööd, mis olid välja pandud kunstinäitusel 1859, nende seas ka eelmainitud altaripilt, leidsid arvustuse poolt tunnustava hinnangu. Sedasama tõendab asjaolu, et Peterburi kunstiakadeemia nõukogu, kuhu Kõler viimaks siiski esitas oma altaripildi, andis talle 1861. aastal akadeemiku aunime.

Viibinud võõrsil viis rasket aastat, hakkas Kõler tundma juba kojuigatsust. Ka ei olnud Roomas väljavaateid rahalise seisukorra paranemiseks, mille all kannatas ka tervis ja meeleolu. Rahutus kasvas järjest, miski töö ei tahtnud sujuda. Kuna edasikiratsemine oleks olnud mõtetu, otsustas Kõler tagasi pöörduda Peterburi.

Teel peatus ta veel mõningates Itaalia linnades, külastas Saksamaal vaheajal Berliini asunud P. Corneliust ja saabus Venemaa pealinna augusti lõpul 1862.

Tee keisrikotta.

Reisiväsimusest mõned päevad puhanud, külastas Kõler oma endist professorit Markovit. See rõõmutses nähtavasti tema tuleku üle ja ütles juba ammu olevat teda oodanud. Ja siis tutvustas ta kohe oma kavatsusi tagasitulnu suhtes. Ta oli saanud tellimuse Moskva Lunastaja

kiriku kupli sisemiseks kaunistamiseks. Selle töö juures pidi Köler, kui tema endine õpilane, teda aitama. Tundes Markovi võimeid, aimas Köler kohe, kust tuul puhus.

Oma eluloos jutustab ta sellest vahejuhtumist: „Minule oli teada, et Markov ise ei suuda võetud tellimust teostada kõrvalabita, ja et ta, saades minult nõusoleku, mind mitte üksi ei muuda mustatööliseks, vaid koguni hakkab alaliselt tööd takistama oma vahelesegamisega. Ma ei kahelnud ka selles, et kui töö osutub õnnestunuks, siis kirjutatakse see Markovi nimele, vastasel korral saaks aga kõigile teatavaks, et selle olen teostanud nimelt mina. Ent ma pelgasin seda välja öelda oma endisele õpetajale ja lükkasin seletuse päevast päeva, kuni viimaks kohtasin Markovit tänaval ja ta tähendas mulle pahase häälega, et ammu ootab minu vastust... Ma seletasin talle, et ei julge kasutada tema ettepanekut kartusest veel enam kõigutada oma nõrka tervist, kuna töötada tuleks röskes hoones, ning et ma võtaksin töö enda pääle ainult sel juhul, kui ma selle lõpetamise järel saan võimaluse puhata ja mõni aeg hoiduda igasugustest tellimustest (s. t. kui töö saab küllaldaselt tasutud). Ei tea, kas Markov sai aru, mida tahtsin sellega öelda, kuid ta vihastus ja avaldas protesti, et nii kaua pidi ootama vastust. Lõpuks küsis ta minult:

— Mida kavatsete pääle hakata?

— Ei tea, vastasin.

— Noh, siis mina tean, ütles Markov. Teie hakkate taotlema professori kraadi, seda Te aga ei saa...”

Nii oli vahekord endise õpetajaga, kellelt ta oli oodanud kas või hääd nõuannetki, jäädavalt katkestatud.

Agas ka nüüd tuli Kölerile appi tema senine toetaja F. Lvov, kes kõigiti häatahtlikult suhtus noore kunstniku käekäiku, olles veendunud tema andekuses. Lvovi soovi-

tusel sai Köler õpetajaks Kunstideedendamise Seltsi naiskursuse kõrgemas klassis, ühtlasi ajutiseks asetäitjaks õpetajaks akadeemia kipsiklassis. See kõrvaldas esialgu elatismured.

Veel samal aastal avanesid Kölerile uued võimalused, mis tõstsid ta nähtavamale seisukohale ka seltskonnas. Ta kutsuti joonistamise ja maalimise õpetajaks tsaar Aleksander II tütrele Mariale. Kuna Köler oma ülesannetega hästi toime tuli, jäi ta suurvürstinna õpetajaks kaksteistkümmend aastat, kuni selle abiellumiseni. Keiser ise jälgis huviga õppetunde, mis olid vahel talvepalees, vahel Peterhofi suvelossis, harukordadel isegi Krimmis. Varsti usaldati Kölerile joonistamise õpetamine veel teisele suurvürstinnale, Anastasia Mihailovnale.

Kellele Köler sarnase erakordse tõusu eest tänu võlgnes, pole tänapäevani selgunud. Ilma mõjuvate eestkostjateta oli see siiski vaevalt võimalik. Tõenäolikult toetas teda tema endine õpetaja akadeemias, kaasmaalane K. Neff, kes Köleri andekust kõrgelt hindas. Keiserliku õuekunstnikuna seisis ta hoovkonnale lähedal ja evis võimalusi oma soove sääl teostada. On võimalik, et ka kokku puuted Roomas tookordse akadeemia presidendi suurvürstitar Maria Nikolajevnaga selles loos päris mõjuta polnud.

Igal juhul oli säärane austav kutse Kölerile väga mitmes suhtes kasuks. Ühes ta seltskondliku positsiooni järsu tõusuga paranes ka tema aineline seisukord. Ta hakkas saama hästitasutavaid tellimusi mõjuvailt isikuilt (keiser Aleksander II portree eest üksi ta sai 1000 rubla), nii et ta kujunes oma aja üheks otsituimaks ja hinnatuimaks portretistik Peterburi kõrgemas seltskonnas. Nüüd võimaldus tal ka oma kodu väärikalt sisustada, kodu, mis kujunes paariks aastakümneks eesti rahvusliku mõtte keskuseks Peterburis.

Kodumaal sugurahva seas.

Itaaliast tagasi tulles polnud Köleril võimalik peatuda kodumaal, enne pidi ta kuidagi kindlustama oma elujärge. Et see nüüd oli sündinud, võttis ta suvel 1863 teekonna ette ja sõitis esmalt Tallinna, kus kavatses maalida eesti tüüpe. Selle ülesande teostamiseks hakkas ta igapäev käima turul, kuhu kogunes rahvast lähemast ja kaugemast ümbrusest. Juba esimesest hetkest päale avaldas viletsa rahvakogu välimus temale ütle mata kurba muljet. Küll oli ta näinud Itaalias räbalates kerjuseid, aga need olid siiski paistnud inimestena, kes sirutasid käe almuse järele ikkagi teatava enesetundega. Siin ei palunud keegi armu- andi, kuigi viletsus oli suur ja nägu avaldas kauaste hädade jälgi. Nälg, tuimus, orjatu- nne irvitas vastu siin igast moondunud näost, kust oli kadunud inimlik ilme. Mida kauem ta neid vaatles, seda sügavam kaastunne haaras tema hinge, sest tõelikkus ületas kaugelt kõik, mida oleks võinud enesele kujutella vaesusest. Linnast välja minnes nuttis ta mitu korda nagu laps, tundes oma täielikku jõue- tust siin kuidagi abiks olla õnnetule rahvale.

Värsked olid rahva seas alles ka mälestused Mahtra sündmustest, Anija meeste nuhtlemisest ja Hiiu saare elanikkude rahustamisest. Talurahva vahekord mõisnik- kudega oli äärmiselt vaenulik, sest rahvas ootas reforme, mida mõisnikud ei mõtelnudki seadusekohaselt ellu viia. Kirikhärrade ja mõisnikkude ülekohus ja vägivald aval- dus igal sammul, suurendades rahva ahastust.

Köler, kes Itaalias oli tundma õppinud säälse rahva vabadusepüüdeid ja hingeliselt kaasa elanud Garibaldi- vaimustusele, nägi siin peaaegu talumatut majanduslikku viletsust ja õigusliku kaitse puudust rõhujate vastu. Ta püüdis igakülgselt tutvuda olukorraga ja selgitada võima-

lusi rahva üldise elujärje parandamiseks. Siirdudes Tallinnast Hiiumaale, säält kodukohta Viljandi lähedale ja viimaks ka Tartu, otsis ta kõikjal kokkupuuteid talupoegadega, kes varjamatult jutustasid talle kui suguvennale oma hädadest ja raskustest.

Teiselt poolt katsus ta igal juhul, kui tal oli kõnelusi mõisnikkudega, nendele selgeks teha, et neil oleks viimane aeg loobuda oma iganenud eesõigustest ja teostada õiglasi ümberkorraldusi talurahva õiguslikus ja majanduslikus olukorras. Neist kõnelustest aga selgus Kölerile, et mõisnikel pole vähematki tahet vabatahtlikult järele anda ja talupoegade põlve parandamiseks midagi ette võtta. Ka kohalikud vene ametnikud tundsid küllaldaselt mõisnikkude hoolimatust ja paindumatust. Isegi mõned vene ohvitserid karistussalkade juhtide seast avaldasid oma vastumeelsust mõisnikkude suhtes, kes neid kutsunud siia vaigistama ja karistama inimesi, kes oma saatuses pole süüdi.

Rahvas uskus kõikjal, nagu ei tunneks Vene keskvalitsus kohalikke olusid ja ülekohtust korda, mida parunid tema eest varjavad, ja et saksa teiselt poolt ei täida talurahva kasuks antud seadusi. Kui keisrile saaks otseteed selgitada rahva ja mõisnikkude õiget vahekorda, siis muutuksid olud kohe rahva kasuks. Kaaludes seisukorda tuli ka Köler otsusele ja veendumusele, et eesti talurahva olukorda on võimalik parandada ainult Vene keskvalitsuse kaastegevusel ja selle kaudu. Jõudnud sellisele äratundmisele, ei võinud ta enam jääda oma sugurahva hädade ja sotsiaalse viletsuse ükskõikseks päältvaatajaks. Ta hakkas järjekindlalt mõtlema, kuidas rakendada oma jõudu tööle kodumaa kasuks. Ta tundis, et asjata oleks lootma jääda venelaste poolt algatust paremate elutingimuste

loomiseks rahvale, kes neile võõras keelelt ja olemuselt. Rahva enese pojad, kellele õnn osaks saanud tõusta kõrgemale hariduses ja omandada laiem silmaring, pidid siin appi tulema. Seejuures pidi kõik sündima rahulikult teel, ilma vägivallata, kindla kava järgi. Sääraseks tegevuseks oli tarvis eestvedajaid ja juhte, kes targu oskaksid tasandada teed tarvilikele ümberkorraldustele rahva elus. Ka kunstnik, nagu tema ise, pidi kaasa lööma, sest kodumaa huvid nõudsid seda. Nii sai Kölerist meie rahvusliku ärkamisaja tulisem tegelane. Et alla kriipsutada ühtekuuluvust oma kodumaa ja sünnikohaga, hakkab ta tarvitama isegi lisanime „Viljandi“, nagu seda võime näha paljudel tema maalidel.

Peterburi patrioodid.

Samal kodumaareisil otsis Köler tutvust ja kontakti siinsete rahvategelastega ja pidas nendega aru, kuidas laiemates hulkades äratada rahvustunnet ja panna neid liikuma oma majandusliku ja haridusliku taseme tõstmiseks, ühtlasi õiguslike olude parandamiseks. Kõige suuremaks takistuseks selle kava teostamisel osutus haritud jõudude puudus, — nende leidmise, koondamise ja töölerakendamise vajalikus suunas tegi Köler enesele esimeheks ja tähtsamaks ülesandeks.

Viljandimaal liikudes sai ta Holstre valla koolmeistrilt Jaan Adamsonilt teada, et ümberkaudsed talupojad kavatsevad läkitada saatkonna Peterburi, esitama ülemale poole palvekirja maade ostutingimuste kergendamise asjus. Nõupidamisel dr. Fr. R. Kreutzwaldiga Võrus, kuhu oli kutsutud ka üliõpilane J. Hurt, tutvunes ta lähemalt Alek-

sandri kooli asutamise mõttega. Arvatavasti oli säääl kõne all ka manifesti sisu, millega Poola talurahvas sai tasuta omanduseks maa, kus ta seni oli asunud. Köleri arvates näis olevat tarvilik katsuda nõutada samaseid soodustusi ka eesti talupoegadele.

Peterburi tagasi jõudes hakkas Köler organiseerima säälseid haritlasi, kellest võis arvata, et nad pooldavalt suhtuvad eesti rahvuslikule küsimusele. Üksikud neist olid selle poolest juba varem tuttavad. Koos käidi enamasti mõne asjaosalise korteris, aga mõnikord ka akadeemia ruumides. Ühel sellisel koosviibimisel tegi Köler ettepaneku, koostada rühmitusele seadusepärane põhikiri ja lasta see ametlikult kinnitada, sest siis oleks julgem teotseada, ilma et tarvitseks karta kahtlustamisi. Ka oleks võimalik koguda rühmale rohkem liikmeid. Põhikiri jäi tõenäolikuult siiski koostamata ja rühm kandis enam isikliku sõpruskonna ilmet.

Kes olid koondunud sesse rühma ja missuguste ülesannete teenistusse oli see rakendatud? Kõnealusest ajast pääle on Köler ise kahtlemata kogu asja hing ja tegevaim osaline. Enne teda aga on keskseks kujuks olnud keisrikoja ihuarst dr. Ph. Karell (1806—1886), kes ennast kõikjal eestlaseks tunnistas ja alati valmis oli kodumaa asja Peterburis toetama ja sinna tulnud eestlasi aitama. Karelli hoolitsusel sai Kaarli kogudus Tallinnas keisri perekonnalt suure platsi majaga ja 15.000 rbl. rahas kiriku ehitamiseks. Elavalt võttis tegevusest osa teadusteakadeemia etnograafiliste kogude konservaator Fr. Russov (1828—1906), hää eesti keele tundja, kes oli tõlkinud Eestimaa talurahva seadused ja üliõpilasena korjanud rahvalaule. — Karelli õepoeg dr. G. Hirsch (1828—1907) oli eesti Jaani koguduse aueestseisja ja tegi pikemat aega

Jannseni „Perno Postimehele“ arstiteaduslikku kaastööd¹. — Teistest asjaosalistest mainitagu Russovi äia õpetajat T a u b e n h e i m i, riigiametnikku J u r j e v i t, maalikunstnikku B e r e n d h o f i ja prints Oldenburgi nimelise tööstuskooli õpetajat D a n k m a n n i. — Tähtsa jõuna tõmmati varsti kaasa ka tookordne gümnaasiumi klassiülevaataja C. R. J a k o b s o n, kellest Köleri otsesel mõjul kujunes tuline rahvuslane.

Rühm kujunes varsti nagu mõneks eesti asjade esinduseks Vene päälinnas, kuhu kodumaalased hakkasid pöörduma igasuguste vajaduste puhul. Säält anti näpunäiteid, kuhu esitada palveid teorendi kaotamise asjus, kuidas tuleb koostada Aleksandri kooli põhikiri ja õppekava, muretseti rahakorjamise luba selle kooli hääks, soovitati kool anda haridusministeeriumi ja mitte maakoolivalitsuse valve alla, kavatseti Tallinna Kaarli koguduse majas asutada kõrgem kunsttööstuskool jne.

Köleri tegevusse astumise ajal peeti rühma kõige hädavajalikumaks ülesandeks raamatute soetamist rahva üldise hariduse tõstmiseks. Esmajoones kavatseti koostada üsna ulatuslik kodumaa ajalugu, et sellega õhutada ja kasvatada isamaalist vaimu. Trükikuludeks pandi varsti omavahelise korjanduse teel isegi raha kokku. Kahjuks ei leitud raamatu koostamiseks sobivat autorit. Alles mitu aastat hiljem kirjutas J a k o b s o n oma „Kolm isamaa

¹ Eesti rahvuslikes küsimusis oli G. Hirsch enam Jannseni pool-
daja ja teravas vastuolus Köleriga ning tema suunaga. 1881. a.,
pärast eesti seltside esindajate keisri juures käimist kirjutas ta:
„Ma polnud vähe imestunud, nähes kõige pahakuulsuslikemate hääs-
sitajate nimesid saatkonna hulgas, eesotsas maalikunstnik professor
Köleriga... Ma iseloomustasin seda [saatkonda] õiges valguses
suurvürst Vladimir Aleksandrovitšile ja väljendasin oma otsekohest
kahetsust selle üle, et Eestimaa kuberner on nii ükskõikne selliste
saatkondade suhtes ja lubab, et inimesed nagu „Sakala“ toime-
taja... ennast tema Majesteedile esitavad eesti rahva esinda-
jaina...“

kõnet“ ja koostas H u r t oma „Pildid isamaa sündinud asjust“.

Rühma liikmed olid pärastpoole abiks ka talupoegade arvurikastele saatkondadele, kes oma mitmesuguste palvetega ilmusid päälinna, et oma soovisid vahetumalt ette kanda kõrgematele valitsuseasutistele ja tsaarile. Neile muretseti ulualust, juhiti neid võõras suurlinnas, tehti palvekirjade tõlkeid ja valmistati ette võimalusi vastuvõtuks ning audientsiks. Suurema osa kõigest sellest hoolitsemisest korraldas enamasti Köler.

Sõprus läti rahvuslastega.

Eesti rahvaga ühtlastes oludes elasid sajandeid ka lätlased ja nende rahvuslik ärkaminegi toimub ligikaudu samasel viisil kui meil, ajaliselt küll mõnevõrra varem. Ka neil leidis üksikuid haritlasi, kes jäädes truuks oma rahvusele ja kodumaale, olid suutnud välja rabelda kitsastest oludest, omandada kõrgema hariduse ja sellega ühtlasi ülevaate oma sugurahva haletsemisväärsest seisukorrast.

Lätlastel oli väljaspool kodumaad kolm hariduslikku keskust, kust võrsusid nende rahvuslike aadete eestvõitlejad ja teerajajad. Need keskused olid Tartu, Peterburi ja Moskva oma ülikoolidega, millised pakkusid lahendamaid õppimisvõimalusi edasipüüdvatele noortele.

Et olud nii kodumaal kui ka võõrsil olid mõlema rahva suhtes ühesugused, siis oli üsna loomulik, et nende liikmed ühistest huvidest aetud siin või sääl kokku puutusid ja omavahelist tutvust sobitasid. Nõnda ristlesid ka Köleri teed tolaeagse suure läti rahvamehe K r i s t j a n V a l d e m a r'iga, kellega tal arenes eluaegne südamlík sõprus.

Valdemari tegevus läti avalikus elus algas möödunud sajandi 50-dail aastail. Olnud lühikest aega Kuramaal vallakirjutaja, pääses ta 24 a. vanaduses Balti kindral-kuberneri erilise loaga Liibavi gümnaasiumi, kus juba kirjutas oma esimese raamatu. Õppides selle järele Tartu ülikoolis riigi- ja rahvamajandust, asutas ta läti soost üliõpilastest sõpruskonna, kus tegeldi ühiskondlikkude ja teaduslikkude küsimustega. Ta ise andis välja raamatu saksa keeles „Lätlaste ja eestlaste ligitõmbamisest mere-asjandusele“, milles juhtis mõlema rahva tähelepanu uutele senitundmatuile tegevuse- ja tuluallikele, näidates selle kaudu teed jõukusele ja haridusele. „Meri on see lai tee, mille kaudu maailma rahvad saavutavad rikkust, au ja võimu,“ kirjutas ta. Kui lätlastel ja eestlastel oleks tahtmine teenida miljoneid, mis Balti merel kaupu vedades lähevad võõraste taskusse, siis osutagu nad huvi laevandusele. Ilma teadmisteta polevat see võimalik, sellepärast olevat tarvis asutada koole, eriti merekoole. Hariduseta ei võivat edu olla ka kaubandusel ega tööstusel. Valdemari eeskujul hakkasid ka teised rühmkonna liikmed rahvale emakeeles kasulikke raamatuid kirjutama, päämiselt populaarteaduslikke, virgutades seega laiemaid hulki iseseisvale mõtlemisele.

Pärast ülikooli lõpetamist 1858 Peterburi asudes, kus teenis raha- ja mereministeeriumis, tegi Valdemar kaastööd säälselile saksa lehtedele ja propageeris mereasjandust. Kindraladmiral suurvürst Konstantin Nikolajevitsi ülesandel teostas ta 1860 uurimismatka piki Läänemere rannikut kuni Königsbergini ja tegi ülemale poole ettekande eesti ja läti rannarahva elujärje tõstmiseks. Suvest 1862 hakkas Valdemar päälinnas, kus tsensuuriolud olid lahedamad, välja andma edumeelset läti ajalehte „Peterburgas Avises“, mis rakendas end rahvusliku ise-

teadvuse kasvatamise ja majandusliku jõukuse tõstmise tööle, tekitades kodumaal tugeva ettevõtlikkuse tõusu kõigil aladel, nagu meil hiljem „Sakala“. Ajalehe päämiseks sihiks oli võitlemine Balti mõisnikkude ülevõimu vastu kodumaal, et vabastada läti rahvast nende eestkostmise alt nii majanduslikult kui vaimliselt. Ajaleht arvustas teravalt Baltimaade aegunud sotsiaalseid ja agraarolusid, andis ülevaateid uutest seadustest ja ühiskondlikest ümberkorraldusist Venes ja mujal, selgitas poliitilisi sündmusi välismail, tuues eriti rohkesti näiteid väikerahvaste võitlustest oma iseolemise eest, nagu Soomest, Kreekast, Serbiast. Selle kõrval pakkus leht praktilisi juhatusi põllutöös, kaubanduses, tööstuses ja käsitöös, kõige lisaks muidugi kirjutusi teaduste aladelt.

Selline ajaleht oli kodumaa mõisnikele ja saksasoost pastoritele teadagi pinnaks silmas ja nende kaebuste ja päalekäimiste tõttu keelati selle ilmumine juba kolme aasta pärast. Oma suure äratustööga jättis ajaleht sügavad jäljed läti rahva üldisesse arenemiskäiku.

Lähedane sõprus selle ajalehe vaimlise juhi Valdemariga ja tema lähemate kaastöölistega pidi endastmõistetavalt suuresti innustama ka Kölerit tema samasuunalistes püüetes oma eesti sugurahva suhtes ja siit pääle arendasidki mõlemad sõbrad tihedat koostööd, mis kestis edasi ka siis, kui Valdemar pärast ajalehe sulgemist asus Moskvasse. Valdemari Peterburi ajajärgust pälvib mainimist ta saksakeelne raamat „Balti, eriti Liivimaa talupoegade olukord“ (1862), milles autor nõuab põhjalikke parandusi mõisnikkude ja pärisrahvaste vahekordades. Meie kodumaa tegelikus elus sai tähtsaks meremeestekooli asutamine Heinastes, 1864, millise Valdemar kohalikkude randlaste toetusel pani käima täiesti omal riisikol, kuna ametlik luba selleks saabus alles aasta hiljem.

Moskvas sai Valdemari kodu säälsete läti haritlaste koonduspaigaks, kust vahetpidamata läksid välja juhised ja nõuanded kodumaa rahvategelastele. Valdemar ise hakkas Moskva vene lehtedes järjekindlalt paljastama Balti mõisnikkude poliitilisi telgitaguseid ja kavalaid võtteid talupoegade kohtlemises. Selle juures toetasid teda kõigiti Moskva vene patrioodid, nn. slavofiilid Katkov, Aksakov, Leontjev ja teised. Kui 80-date aastate algul senaator Manassein saadeti Baltimaade olusid revideerima, siis mõjus seks tähtsalt kaasa just Valdemari tegevus, kelle kirjutised põhjenesid alati tõsiandmetel.

Valdemari kaastöolistest, kellega Köler kokku puutus, on eeskätt mainitav Kristjan Baron, Peterburi läti lehe tegevtoimetaja, läti rahvalaulude koguja ja korraldaja. Teiseks Jüri Allunan, läti kunstluule looja ja keeleuuendaja, sütitavate isamaalaulude autor, ja veel Fritz Treuland-Brivsemniek, sõnalise vanavara kogumise organiseerija, pärastine rahvakoolide inspektor Kuramaal ja Riias. Nende meelsusest ja tegevusest on Köleri kaudu mõningat ergutust saanud ka meie eesti rahvamehed.

Kunsti kõrgustel.

Eelpool nägime, milliste jõupingutuste ja raskustega Köler võitles enesele kätte kunstniku ametitehnilise oskuse ja soodsaks tegevuseks vajaliku seltskondliku seisundi. Juba see üksi pälvib meie imetlust ja lugupidamist, seda enam, et tuletame meelde tookordset ajajärku, olustikku ja ümbrust, kust algas tema tee. Veel suuremat lugupidamist aga võlgname talle kui õilsahingelisele aateinimesele, kes ei rahuldunud saavutistega, mis paljudele teistele oleksid paistnud küllaldastena edaspidiseks kodanlikuks

karjääriks. Köler järgnes oma sisetundele ja valis kunstnikukutse kõrval enesele veel teise ülesande, veel raskema ja vastutusrikkama — oma viletsuses elava sugurahva abistamise võitluses inimväärilise tuleviku eest. Nii tuli tal teotseda kahel rindel.

Kunstnikuna, eeskätt portreemaalijana, võitis Köler pärast Itaaliast tagasitulekut Peterburis varsti enesele maineka nime. Et ta oma ala meisterlikult valdas, tõestavad juba küllaldaselt tema vanemate portreed, millistes laitmatu tehnilise küpsusega ammendavalt on antud mõlema vanakese isikupärane olemus. Mitte üksi päälinna kunstiarmustus, vaid ka välismaade asjatundjad on näituste puhul Viinis, Pariisis ja mujal hindavalt tunnustanud Köleri kunstnikuvõimeid. Kahjuks on Köleri toodang suures enamikus jäänud Venesse, ainult väike katkendiline osa tema tööist on õnnekombel aset leidnud meie muuseumides ja üksikutes perekondades, mispärast meil võimatu on saada enamvähem täielikku ülevaadet tema loomingust.

Arvurikastest portreedest, mis Köler oma pikal eluajal on maalinud, mainigem siin ainult mõned üksikud suuremad nende valmimise aja järjekorras: suurvürstid Mihail Nikolajevitš ja Nikolai Mihailovitš, keiser Aleksander II husarimundris, pääle selle veel paar keisri täisportreed, suurvürstitar Anastasia Mihailovna, riigikantsler vürst Gortšakov, senaator Karamsin, suurvürstitar Maria Aleksandrovna, suurvürst Konstantin Nikolajevitš, me-reminister Krabbe, helilooja Sjerov, krahv Subov, rahaminister Bunge, kojaminister Fredericks, suurv. Vladimir Aleksandrovitš, keiser Aleksander III ja tema abikaasa Maria Feodorovna mitmel puhul.

Eesti rahvuslikest tegelastest on Köler maalinud rahvaluulekoguja A. H. Neus'i, Dr. Kreutzwaldi, Hugo Treff-

Ketrāja.

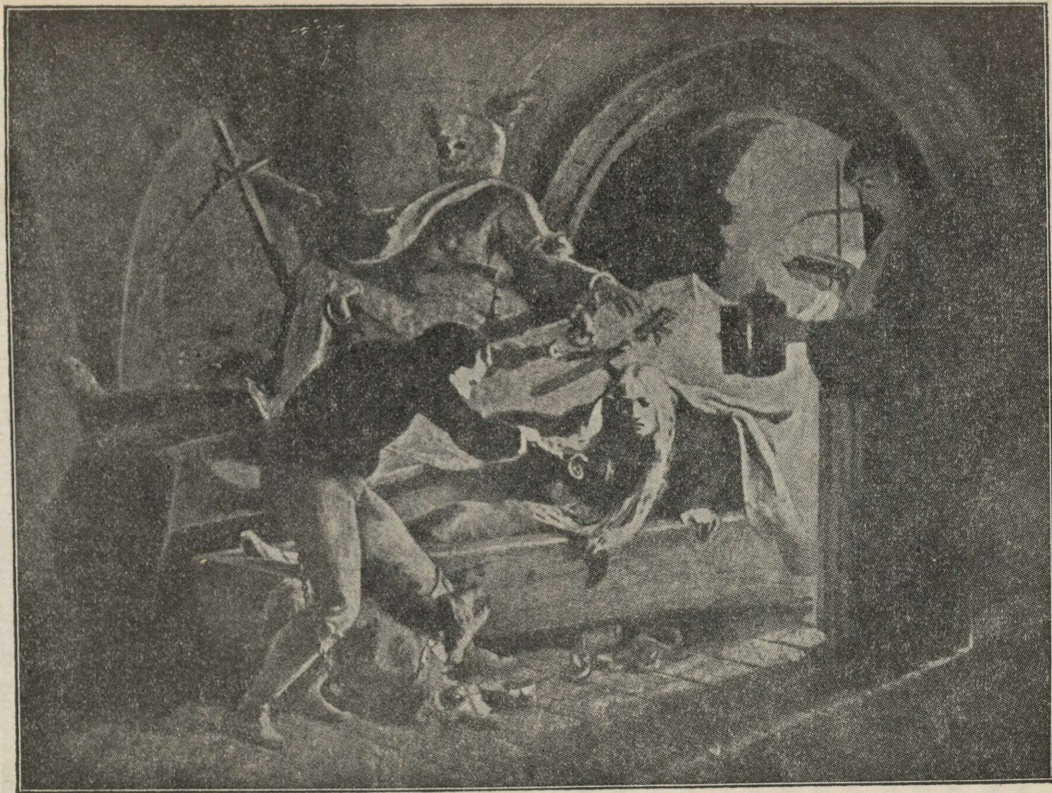
nerit, dr. Karelli ja Jaan Adamsoni, millistest viimane jäi pooleli. Täienduseks võiks mainida ta autoportreed itaalia-aastatest.

Portreede kõrval on Köler maalinud arvurikka hulga maastikke, neist terve rea Itaalias õlis ja akvarellis. Kodumaisest ainekust nimetagem „Kunstniku sünnipaik“ ja „Hiiu naised kaevul“. Erilist kiitust leidsid vene arvustajailt mõned Krimmi maastikud oma õhuliku sügavuse poolest.

Kibedad mälestused esimesest matkast kodumaal viisid Köleri mõttele, väljendada oma poliitilisi veendeid ka pildis. Kujutuse aineks valis ta ühe kuuldud legendi ja asus 1864 tööle. Legend jutustab, kuidas sakslaste siia-tuleku ajal vanasti üks rüütel armunud eesti neiusse. Kui see tema lähenemise tagasi lükanud, lasknud rüütel neiu vägisi ristida. Vaevalt puutunud ristimisvesi tütarlast, kui see hingetult maha langenud. Rüütel lasknud laiba asetada puusärki ja viia lossi keldrisse. Sajandite möödumisel läinud üks rüütli järeltulija pastori ja koera saatel keldrisse, kus näinud puusärki selle kaanel lamava raudriides luukerega. Puusärki avades ärganud tervena säilinud neiu, kellel kaelas särav kee, ellu ja peletanud rüütli järeltulija, kes tahtnud tema ehet röövida, valjult tõreledes eemale. Neiu talisman, mõtteliselt maa, oli ta säilitanud surematuna.

Välja pandud Peterburis ja Moskvas, ei äratanud pilt suuremat tähelepanu, sest tema sisu oli venelastele võõras. Sellevastu tekitas ta hiljem Riias suurt kõmu ja sakslaste seas meelepaha. Aastate pärast läks see pilt Viini kunstinäituselt seletamatul kombel kaduma.

Erandilise seisukoha Köleri loomingus omavad kaks aktimaali, mis esitavad noore naise kehailu ja kannavad nime „Eeva õunaga“ ja „Eeva pärast pattu-“

Nõidusunest ärkamine.

langemist“. Piltide asupaik on teadmata, neist on säilinud ainult päevapildid.

Ühtlasi ei saa märkimata jätta Köleri kirikumaale. Eespool juba oli juttu Võnnu linna kirikule Pariisis maalitud altaripildist „Kristus ristil“, mille Roomas viimistletud kavand asub praegu Raadil Eesti Rahva Muuseumis ja mis tõi Kölerile akadeemiku nime. „Õnnistav Kristus“ Tallinna Kaarli kiriku altariruumi lael, otse lubjale maalitud, on kunstniku annetus sellele kogudusele kiriku valmimise puhul. Kolmas usulistest teostest on Tartu Peetri kiriku altaripilt, teemal „Tulge minu juurde kõik“, millest on teisend Tallinna kunstimuuseumis. Sisult kuulub siia hulka ka väikesemõõduline „Andke Jumalale, mis Jumala kohus“, millise eesti valdade saatkond annetas kujur Adamsoni nikerdatud raamis keiser Aleksander III-le tema kroonimise puhul.

Suur dekoratiivne maal „Lorelei needmine“, valminud 1887, on ainus sellelaadiline Köleri toodangus, samuti kui „Kolme keisri kokkusaamine Skiernevičes“, maalitud Viinis 1888.

Kölerit kui kunstnikku austati veel kunstiakadeemia poolt kahel korral: 1867 nimetati ta Gortšakovi portree puhul ajaloolise ja portreemaali professoriks ning kümme aastat hiljem akadeemia nõukogu erakorraliseks liikmeks.

Isamaalane ja inimene.

„Mitmedki Eesti rahva liikmetest on tubliduse ja õnneliku juhtumuse läbi rikkaks, tähtsaks ja mõjukaks saanud. Aga hiilgus ja küllus tegid neid nii ülbeks ja kõrgiks, et nad oma sugurahvast põlgama hakkasid ning häbenesid

endid ühe nii vaese ja mahajäetud rahva liikmeteks tunnistada. Köler on ikka ja igal pool, ka kõige kõrgemal kuulsuse tipul seistes, rikaste ja vaeste, ülemate ja alamate ees ennast eestlaseks tunnistanud ja selle läbi Eesti nime, iseäranis kõige peenemates ja kõrgemates ringkondades, austamise ja lugupidamise sisse tõstnud. Eestlastel on mehi olnud, kellel mõju ja võimust küllalt oli, et oma sugurahva rasket elu natukenegi kergendada. Aga oma erakasudele kahju kartes ei ole nad oma sugurahva hääks sõrmegi liigutanud... Köler on alati eesti rahva kasude ja õiguste eest suure südidusega välja astunud, ehk ta küllalt selgesti teadis, et ta seeläbi vägevate vaenlaste viha ja tagakiusamise alla langeb.“ Nii kirjutab Köleri 70-daks sünnipäevaks välja antud raamatukeses kunstniku hää sõber F. Bollmann, riigiametnik Peterburis, kes teda kauemat aega isiklikult tundis. See tunnustus vastab täielikult tõele.

J. Köleri seisukohad eesti rahvuspoliitilistes küsimustes on oma aja kohta imestamisväärt selged ja järjekindlad, isegi juba ärkamisaja esimesel perioodil, mil paljud alles otsisid ja otsekui käsikaudu kobasid. Elu Lääne-Euroopa vabamates oludes, tutvus Peterburi kõrgema seltskonna esindajatega, eriti aga läti rahvuslastega, on temast teinud kõikumatu eesti rahvuslase, eriti balti saksluse vihkaja. Ses suhtes on ta oma „õpilase“ C. R. Jakobsoni kõrval üks meie ärkamisaja sirgejoonelisemaid ja selgepäisemaid kujusid. Saksa mõisnikkude ja kirikuõpetajate mõjuvõimu purustamiseks peab ta eesti rahvast ennast loomulikult veel liiga nõrgaks, kuid ta paneb oma päämised lootused vene keskvalitsuse pääle, kelle häatahtlikust suhtumisest tal oli isiklikegi kogemusi (näit. teenistus keisrikojas). Eriti andis selleks põhjust ja lootusi Aleksander II tugev reformitahe ja vabameelsus. Kui Bal-

timaade kindralkuberneriks määrati balti sakslase vürst Lieveni asemele venelane vürst Šuvalov, siis kirjutas Köler: „Võib loota, et nüüd see kuni hirmuvalitsuseni moonutatud võimuvalitsus eestlaste üle inimlikuma, vabameelse valitsuse eest taganeb, nagu seda meie inimsõbraline keiser juba ammugi teistes riigi kubermangudes maksma on pannud.“

Mõnelt poolt on Köleri ja ta mõtteosalisi süüdistatud liigeski venemeelsuses ja teerajamises pärastisele venetusele, kuid vähemalt Köleri enese tegevus ei anna selleks küll mitte põhjust. Oma seisukoha rahvusküsimuses väljendab ta venekeelses autobiograafias järgmiselt:

„Kunagi ei tegelnud ma mõttega, kas eestlased kauges tulevikus peaksid säilitama oma rahvuse. Kuid mulle oli selge, et polnud mingit mõistlikku põhjendust neid muuta sakslasteks, sest sajandeid kestnud ebaloomulikud vahekorrad lahutasid igaveseks rõhutuid ja nende rõhujaid. Venemaa, näis mulle, oleks juba oma huvide pärast pidanud püüdma sinna poole, et Baltimaade päriselanikud, kes moodustasid rahvastiku enamuse, säilitaksid oma keele ja rahvusliku omapära, sest see kõvendaks nende sidet kodumaaga [Venemaaga] ja moodustaks tammi kallaletungide vastu läänest.“

J. Köleri resolutsed seisukohad ei olnud balti sakstele ja nende mõtteosalistele muidugi mitte teadmata ja nad püüdsid teha kõik võimaliku, et ta seisukohta Peterburis kõigutada. Päämiseks abinõuks olid muidugi laimujutud, valekaebused ja kahtlustused. Oktoobris 1865, kui J. Köler eestlaste saatkonnale jälle kord agarasti abiks oli olnud keisri juurde pääsemise luba nõutamisel, läks asi isegi nii kaugele, et poliitiline politsei J. Köleri juures läbiotsimise korraldas, tõenäolikult Baltimailt saadud informatsiooni alusel. J. Köler ise jutustab sellest loost:

„17. okt. 1865. a. tuli minu juurde üks saadikutest, ja kuna ma polnud kodu, oli jätnud mulle kirja. Varsti pärast seda ma tulin koju ja vaevalt olin jõudnud lugeda kirja, kui tuli tundmata hästirõivastatud mees ja küsis saksa keeles, kas siin ei vajata teenrit. Vähe aja pärast helises uksekell uuesti ja teine tundmatu pöördus minu poole jällegi saksakeelse küsimusega: „Kas siin elab härra doktor?“ ... Ma juba hakkasin aimama, milles asi on, kuid rahunesin, kuna ei teadnud endal olevat mingit süüdi, seda enam, et järgmine päev möödus rahulikult. Kuid öösel vastu 19. okt. mind järsku üllatas politsei ilmumine erariides härra saatel, kes nimetas end Krameriks või Kramfiks Riiast. Minult nõuti kõik paberid ja pärast nende hoolikat läbivaatamist koostati protokoll, et midagi kahtlast pole leitud.“ Köler esitas pärast seda küll kaebuse ülempolitseimeistrile, kus nõudis seletust asjata kahtlustamise pärast, mis tema nimele keisrikojas varju heita võib, kuid mingit selgust ta ei saanud ja nii on selle loo telgitagused kuni tänaseni tundmata.

Esialgu ei näinud sellel sündmusel suuremat mõju Köleri karjäärile olevat, kuid ajajooksul hakkab ta tundma, et tal enam endist edu ei ole ja teda kõrgemal pool vähem sõbralikult koheldakse. Kuid ta ei kaota julgust ega muuda meelt, vaid võtab sule ja kirjutab isiklikult keisrile:

„Humanistina ma ei võinud jääda ükskõikseks, nähes oma suguvendade eestlaste kannatusi nende kodumaal, ja vene isamaalasena ma ei võinud rahulikult vaadata Baltimaade järjekindlat võõrdumist Venemaast. Suurimaks kurvastuseks balti olud on säärased, et mu püüded eestlaste hüvanguks ja nende keskel tõsise andumuse arenguks Venemaale ja keisrikojale, eriti minu osavõtt eesti saatkondadest 1881. ja 1883. aastatel tõmbasid minule baltlaste viha ja tagakiusamist. Kogu mu tegevust balt-

lased kujutasid ümberpööratult ega jäänud millegi ees peatuma, et vaid kõikjal diskrediteerida minu nime . . . Baltlastele on hästi teada, et ma hoolitsesin üldse talupoe-gade olukorra parandamise eest, seisuse eest, kes oma tööga kõikjal toidab teisi kaaskodanikke, eriti Baltimail, kus talupojad rikastasid baltlasi, harides nendele oma põlde. Ma hoolitsesin nende eest, kes palusid oma põldudele ja taludele kaitset kavaldamise ja riisumise vastu ja ootasid seda vaid kõrgemalt Võimult . . . Pastoritel, nendel balti saksluse pää-agentidel õnnestus intriigide teel laastada mu hääsoovlikku ettevõtet (on mõeldud Kuntaugani mõisa asja) ja hävitada mitte ainult mu tagasihoidlikke kokkuhoide, vaid viia mind 25-tuhandelistesse võlgadesse. Venemaal baltlaste sõbrad, mitte tundes nende tõelist poliitikat, uskusid nende keelepeksu. Nagu ikka, baltlased püüavad keelepeksuga purustada neid sümpaatiad, mis hakkasid tek-kima ühelt poolt venelaste ja teiselt poolt eestlaste ning lätlaste vahel. Baltlaste keelepeks läheb kuni absurdsu-seni. Isegi oma separatistlikke püüdeid nad püüavad vee-retada eestlastele, teades hästi, et viimased ei saa nende keelepeksule igal pool anda kohast vastulööki.“ Lõpuks palub Köler, et temale määrataks pension akadeemia nõu-kogu liikme kohuste täitmise eest, kuna ta alates 1881. a-st polevat saanud enam mingeid tasusid.¹

Selle kirja toon on nii otsekohene ja mehine, et tekib küsimus, kas üldse kunagi mõni eestlane enne või pärast Kölerit on nii teravate sõnadega julgenud keisrile isikli-kult balti oludest kirjutada, eriti kui arvesse võtta, kuidas tavalisesti pöördumised palju väiksemategi ülemuste poole kubisesid imalast truualamletsemisest.

¹ Akadeemias Köler sattus tülli sekretär Isejeviga, kes oma intriigidega tegi talle palju kahju.

Samasugune mehisus ja kindlus kajastub meile J. Köleri ülestähendustest ja märkustest, mis ta ühel või teisel juhul iseenda jaoks teinud. — „Kristus on variseridele õiged nimed ütelnud — mispärast ei või mina saatamate tegudest rääkida?“ kirjutab ta sääl. „Ma olen rahu poolt, aga rahu ei või tulla, kui ülekohus valitseb.“ „Ma olen rõhutute poolt. Mind ei ole baltlastele tarvis, kes ise rõhuda tahavad ja rahvast rumalaks lambaks hoida kat-suavad...“ „Orjapõlve vaim maha jätta. Kui sa ise ennast austada ei või, kuidas võid sa nõuda, et teised sind austavad. Saksa vaimus suurest koolist läbi käinud musta kuue mehed teevad suuremat kurja eestlastele kui saksad ja pärivad selle eest au ja on ka nii rumalaid orjapõlve seltsisid, kes neid auliikmeks nimetavad.“ Neis ridades leidub palju sapist kibedust, aga siiski ka õiget olukorra hinnangut. Köleri märkused usu- ja kunstiküsimuste kohta näitavad, et ta nendelgi aladel tõsiselt on juurelnud ja tal siingi omad kindlad seisukohad olemas on.

J. Kölerile oli selge, et eesti rahvuslikku arengut ei pidurda ainult sakste vastuseis, vaid ka nendemeelsete eesti tegelaste paindlikkus ja isegi pool-äraandlik tegevus. Vaevalt oli J. V. Jannsen paar kuud Tartus oma „Eesti Postimeest“ välja annud, kui juba Köler kirjutas:

„Hädapärast oleks vaja siin (Peterburis) üht lehte välja anda, sest meie leiame ennast enese lootustes Eesti Postimehe kohta väga petetud. Muidugi ei ole ainult tsensor süüdi . . . Kas ei ole siis tuhandeid huvitavamaid asju rahvale Soomemaalt ja Venemaalt, selle asemel, et taani asja täiesti fanaatiliselt saksa seisukohast valgustada. Üleüldse vaatab Jannsen pea kõige päälle värvitud Saksa prilli läbi, kahju! väga kahju! . . .

Ma võin otse tulivihaseks saada, kui igas ajalehe kirjatükis vähemalt kolmveerandit usulikku on, vaene eesti köht on sellest juba ammu täis, kui ta aga ainult sellest üksi elada võiks ja muud midagi ei tarvitaks!“

Radikaalse eesti ajalehe mõte ei annud Kölerile kaua aega rahu. Tal oli eeskujuks tõenäolikult Valdemari läti-

keelne „Peterburgas Avises“. Ta viiski asja nii kaugele, et Jakobson 1878. aastal luba sai „Sakala“ väljaandmiseks ja kui siis „Sakala“ ka tõepoolest ilmuma hakkas, oli Köler Jakobsonile nõuga ja rahaga abiks.

Kodumaa elust ja rahvuslikest üritusist on Köler mitmel puhul ja mitmel viisil osa võtnud. Peterburi saabuvatele eesti delegatsioonidele oli ta korduvalt juhiks ja vahetalitajaks. Kõrgelt tuleb hinnata tema mõju noorematele tegelastele, kellega ta siin-sääl isiklikult puutus kokku. Eriti suur on ta mõju olnud Jakobsonile, kes noorem eas teatavasti oli tugevasti saksastunud. Teotse-des Peterburis gümnaasiumi klassiülevaatajana ja õpetajana, sattus ta varsti Köleri mõju alla ja nii temast kujuneski meie ärkamisaja suurim kuju. Ta ise on korra Jaan Adamsonile öelnud: „Professor Köler on minu silmad lahti teinud, et ma nüüd oma rahva kasuks võin tööd teha, muidu ei oleks seda mulle uneski meelde tulnud, ma ei tunnud enne seda Peterburis mitte üht ainust eestikeelset raamatutki.“

Ka J. Hurt'iga oli Köleril algul sõbralik vahekord. Ta püüdis Hurt'i korduvalt mõjutada, et see Peterburi tuleks, kus tal rohkem võimalusi oleks oma silmaringi avardada. Köler tundis omist kogemusist, kui tähtis on, et noored inimesed kitsaste balti olude ja tardunud mõtlemisviisi kõrval ka avaramaid ja vabamaid tuuli tunda saaksid, kui mitte mujal, siis vähemalt Venemaagi päälinnas. Ta kirjutab õpingute lõpu eel seisvale Hurt'ile Tartu: „Ma tahaksin häämeelega teada, mis plaanid Teil on, kui eksamid seljataha saavad? Kas Teil ei oleks lusti mõni aeg Peterburis viibida ja kas ei peaks niisugusel korral mõne väiksema koha järele ümber vaatama? Igatahes oleks see häa, kui Teie ka teisi inimesi näeksite pääle tartlaste.“ Paari nädala pärast teatabki ta Hurt'ile, et sel oleks välja-

vaateid saada koduõpetaja koht ühes välismaale reisivas suursuguses perekonnas. Asjast ei tule siiski midagi välja, kuna enne Hurt'i vastuse saabumist perekond juba ära reisinud oli; võib olla oli takistuseks ka asjaolu, et Hurt ei osanud prantsuse keelt, mida selles perekonnas nõuti. Vähe aja pärast pakub Köler Hurt'ile uut kohta ühes teises Peterburi haritud perekonnas ja lubab hoolitseda veel lisateenistusegi eest. „Lõpuks peaksite Peterburi tulema ja natukene ilma tundma õppima. Suvistest jutuaajamistest nägin ära, et Teie ilmatundmises veel väga noor olete.“ Hurt eelistas siiski koduõpetaja kohta ühes balti mõisniku perekonnas Paluperas, ei lakanud aga ometi mitte Kölerit üsna piinlikkude laenupalvetega tülitamast! Samal ajal õhutas Köler Hurti propageerima ajalehis uut kirjaviisi ning kirjutama Kreutzwaldi tähtsusest. Selle tulemuseks oligi Hurt'i „Lühike juhatus õigestikirjutamisest“ (1864). Ka Eesti ajaloo uurimiseks sai Hurt esimese tõuke tõenäolikult Kölerilt, kes talle korduvalt kirjutas, et vaja oleks inimest, kes selle asja tõsiselt käsile võtaks, kuna neil Peterburis seks otstarbeks isegi väike kapital kogutud olla.

Kuna Hurt kõik ettepanekud ja kutsed Peterburi asuda lükkas tagasi ja hoolimata esialgsetest kahtlustest eelistas asuda pastoriametisse kodumaal, siis jahenes ta vahekord Köleriga ikka enam, kuni muutus avalikuks sõjaks. Eriti teravaks läks nende vahekord 1881. aastal, kui eesti seltside asemikud eesotsas J. Köleri ja C. R. Jakobsoniga keisrile rea soove Baltimaade olude kohta esitasid. J. Hurt, kes seks ajaks juba oli siirdunud pastoriiks Peterburi, kirjutas sel puhul Peterburi saksa lehes, et sel delegatsioonil mingit õigust pole eesti rahva nimel kõnelda, ja püüdis ka muidu delegatsiooni kahtlustada ja ta püüetele varju heita. Säärane taktitu samm tekitas

tema vastu üsna laialdastes ringkondades tõsist paha-meelt. „... Siiski on just tema (Hurt) eestlastele suuremat hoopi annud, kui üks õige vaenlane oleks võinud teha,“ kirjutab sel puhul Köler. „Meie Hurt on end täiesti bla-meerinud,“ ütleb ta teisel, isegi Peterburi saksa pastorid olla hämmastunud Hurt'i kahepaiksusest.

Kuna J. Köler alaliselt elas Peterburis ja vahetevahel reisis Lääne-Euroopaski, ei saanud ta kodumaa ühissetevõtetest otseselt mitte täie jõuga osa võtta. Vaimus elas ta nendega aga intensiivsemalt kaasa, kui võib-olla mõnigi juuresolija. Juba esimese kodumaareisi puhul aastal 1863 tutvub ta J. Adamsoni, J. Hurti jt. kaudu Aleksandrikooli mõttega ja muutub selle kavatsuse südiks sõbraks. Hiljem valitakse ta isegi Aleksandrikooli pääkomitee auesimeheks. Kooli ulatuse kohta arvab ta, et sellest peaks saama 4-klassine reaalkool. Kui kodumaa tegelastest mõned paindlikumad valmis on kohalikkude kirikuõpetajate ja mõisnikkude päälekäimisele järele andma ja saksa keelele õppekavas eriti silmapaistvat kohta andma, siis on J. Köler kategooriliselt selle vastu. Ta kirjutab J. Hurt'ile: „Minu arvates ei ole sääal teist teed, kui et kõik õpetus peab — nii hästi kui see läheb — rahvakeeles sündima, ja kooliõpetajad teevad hästi, kui nad uuestiloodud soome teaduslikud sõnad tarvitusele võtavad, mis tulevikus üleüldse soome tööde tõlkimist kergendab. Juba sel põhjusel üksi tuleb uuemat kirjaviisi vanemast paremaks pidada ja ei pea ennast mitte laiskadest külakoolmeisteritest eksitada laskma...“¹

Ühes teises kirjas manitseb ta taas Aleksandrikooli

¹ Sel ajal käis parajasti võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. J. Hurt oli Kölerile äsja kirjutanud, et paljud õpetajad uue kirjavii si vastu olla. Köleri seisukoht ses küsimuses on nii selge, et kõlbab eeskujuks veel aastakümneid hiljemgi!

mehi Viljandi kreismaakoolivalitsuse soovidele kooli õppekava asjus mitte järele anda, kuna see „ettevõtte aluse ära õõnestada, asutajate eneste keskele meelelahku sünnitada ja kõigi nende osavõtmise kaotust kaasa tuua võib, kes nüüd asja vastu soojad on; milleks vaenulikule vaimule ruumi anda ettevõtte sekka hiilida?“ Ta kinnitab Peterburi patriootide nimel, et need säärasel korral asjast kahetsedes tagasi tõmbuksid. Ta arvab, et neil võimalik oleks otseselt haridusministeeriumilt kooli asutamiseks luba saada, nii et kool õigused saaks, „mis ainult ministeerium anda võib ja mille andmist saksad näha ei tahaks“. Päämiselt J. Köleri kaasabil saadigi keisrilt luba kooli hääks üleriigilist rahakorjandust korraldada, mis teatavasti üsna häid tagajärgi andis.

Ka teises ärkamisaegses suurettevõttes — Eesti Kirjameeste Seltsis — oli Köleril omajagu tähtis osa etendada. Juba seltsi asutamisel 1872. a. soovitas C. R. Jakobson Köleri valida auesimeheks. Kuna asutamiskoosolekul olid enamuses aga Jannseni- ja Hurtimeelsed, Jakobson ise päälegi jäi hiljaks, siis valiti auesimeheks Kreutzwald. Kui viimane pärast 1881. a. lõhet seltsis auesimehe ameti maha pani, valiti tema asemele siiski J. Köler. 1891. a., kui segadused seltsis läksid juba väga suureks ja enam ei leidunud autoriteetset juhti, kes liikmete pere vaos oleks hoidnud, valiti J. Köler ka seltsi päris-esimeheks, lootuses, et tema oma autoriteediga korra majja loob. Et selles segases olukorras ka vana Köleri autoriteet enam kuigi suur polnud, selgub juba hääletamise tulemustest: Köleri poolt anti 31 ja vastaskandidaat Hermann poolt 27 häält, nii siis üsna väike enamus. Märtsikuu koosolekul 1892 läks segadus isegi nii kaugele, et Köleri kui esimehe korraldusi lihtsalt ignoreeriti ja kui Köler koosoleku segaduste tõttu lõpetas, siis ilma temata uus koosolek ära

peeti! See oli meie ärkamisaja kurb lõppvaatus, millele küllaltki kannatlik ja leplik Kölergi ei saanud reageerida teisiti, kui ametivõimudelt abi otsides. Varsti pärast seda lahkus ta ka esimehe kohalt, kuid veel enne, kui ta lahkumise teadaanne üldiselt sai teatavaks, suleti selts ametivõimude poolt korratuste ja segaduste pärast.

Eriti traagilise episoodi J. Köleri elus moodustab Kuntaugani mõisa lugu. 1882. aastal kavatsesid umbes 30 eesti väljarändajat Krimmis osta suurema mõisa (6310 tiinu), et seda omavahel ära jaotada. Maa oli hää ja mõisa juurde kuulus hulk hooneid, 2 aeda jms. Mõisa hind oli 271.000 rubla, millest lepingu sõlmimisel tuli 24.000 rubla kohe välja maksta, järgmisel aastal tasuda 50.000 rubla, kuna ülejäänud osa võis jääda laenuks pikemaks ajaks. Kuna asunikel endil ei olnud küllalt raha mõisa omandamiseks, pöördusid nad J. Köleri poole, kas see ei tahaks neid aidata sel teel, et ühe osa mõisast (umbes kolmandiku) ostab endale. Olles mõisa isiklikult külastanud ja selle häduses veendunud, otsustaski Köler nõustuda, päämiselt selle tagamõttega, et rahvuslikele tegelelastele, kes Eestist lahkuma sunnitakse, sääl asumiseks maad võimaldada. Ta rakendas kõik oma kokkuhoitud veeringid mõisaostu teenistusse. Esialgne sissemaks saadi niiviisi küll ära tasuda, kuid järgmisel aastal tasumisele tuleva summa (50.000 rbl.) katteks polnud enam kusagilt raha loota, seda enam, et eelmise suve lõikuski põua tõttu äpardus. J. Köler pöördus palvega Aleksandri-kooli pääkomitee poole, et see kooli hääks kogutud summadest J. Köleri isiklikul vastutusel laenaks 20.000 rubla (tagatiseks Köler pakkus oma liikuvat varandust, mis oli kindlustatud tule vastu 28.000 rubla väärtuses). Võlg lubati üsna lühikese aja jooksul tasuda, kuni mõis on omanike nimele kinnistatud ja võimalik on sellele teha panga-

laenu. 4. jaan. 1883 otsustaski Aleksandrikooli pää- ja abikomiteede ühine koosolek laenupalve jaatavalt, kuid pääkomitee esimees J. Hurt keeldus otsust tunnustamast ja keelas ka laekurile seda summat välja maksta (kuigi ta varem eraviisil olla lubanud Köleri palvet toetada). See tekitas arusaadavalt suurt segadust ja pahameelt. Hurt tagandati veel samal aastal pääkomitee esimehe kohalt, kuid ka seda otsust ta ei tunnustanud, vaid pöördus kaebusega ametivõimude poole, millele järgnes komiteede sulgemine ja raha võtmine ametivõimude valdusse (millega 1887. a. teatavasti asutati Aleksandri linnakool Põltsamaale).

Kuigi Köler selles loos lõppeks siiski jäi moraalselt võitjaks, jäi tal raha ometi saamata. Tal ei õnnestunud saada laenu ka mujalt, ei kodumaalt ega ka keisrilt, kelle poole ta m. s. pöördus ses asjas. Nii läks mõis oksjoni teel müügile ning niihästi Köler kui ka teised asjaosalised jäid suuremast osast oma varandusest ilma. See asjaolu muutis Köleri vanadusepäevad ka aineliselt võrdlemisi kibedaks. Huvitav, et umbes samasugune lugu juhtus Köleri lätlastest sõbra Valdemariga parkümmend aastat varemini.

Köleril on teatavad teened rahvusliku vaimu süvendamisel ja säilitamisel ka Peterburi eesti koloonias. Ta oli tuttav ja käis läbi paljude päälinnas asuvate eesti perekondadega ja tema enese kodus oli teretulnud igäüks, kes kuidagi vajas tema nõuandeid. Kohaliku seltsielu arenemisele aitas ta kõigiti kaasa ja oli eestlaste kooliasju abistamas, samuti nagu ta toetas ka Peterburis õppivate eesti üliõpilaste organiseerimispüüdeid, heites neile nõutud vastutajaks ülikooli valitsuse ees. Sõbralikku vastutulekut ja häätahtlikku suhtumist leidsid tema juures ka nooremad eesti kunstnikud, nagu Karl Maibach, Tõnis

Grenzstein, Ants Laipmann ja Kristjan Raud, kelle edasipüüdu ta on tiivustanud ja toetanud.

Kasutades oma laialisi tutvusi vene kõrgemates ringkondades ja võimukandjate seas, oli ta vahemeheks ja teetasandajaks tihti ka erainimestele, kellel oli tegemist päälinna valitsusasutustega ja nende kõrgemate juhtidega. Ilma Köleri kaasabitä oleks vaevalt luba antud näit. säärase omapärase kooli asutamiseks, nagu seda oli omaaegne Hugo Treffneri gümnaasium Tartus. Mida aga selle kooli olemasolu meie rahva üldises arengus tähendab, peaks küll ilma pikemata olema selge igäühele, kes vähegi tunneb meie hilisemat minevikku.

Kölerist kui inimesest ja isikust kirjutab eelpool mainitud Bollmann, et Köler olnud haruldaselt aus ja otsekohese meelega hää inimene. Kõikumatu tõe- ja õigusearmastus, kindel meel, soe osavõtmine kaasinimeste käekäigust, südamlük lahkus ja ohvrimeel, mis alati valmis ligimest aitama — need olnud tema päämised iseloomu omadused. Ta suhtunud võrdse otsekohesusega nii suurt-sugu isikutesse kui ka kõige lihtsamaisse talupoegadesse. Ta aatelik mõtteviis olnudki põhjuseks, et ta liiga kergesti usaldanud kaasinimesi, millist asjaolu mitmedki tarvitanud kurjasti ning sellega valmistanud talle palju tuskä ja meelepaha. Sääraste isikutega pidi ta vahekord loomulikult varsti jähënema.

Teine Köleri kaasaegne ja isiklik tuttav, balti-saksa ajakirjanik L. v. Pezold, kirjutades kunstniku Rooma ajajärgust, ütleb Köleri olnud kirkliku inimese ja vaidleja, alati valmis vaidlema rahvuslikel ja sotsiaalseil aineil. Kui teame, et Köler tundis valgustusajastu tegelase, lätlaste ja eestlaste ägeda eestkostja Garlieb Merckeli teoseid, mis armuta paljastasid meie kodumaa endisi

kisendavaid olusid, siis on need Köleri loomumadused vägagi mõistetavad, nagu ka tema vaenulikkus pastorite ja kirikupoliitika silmakirjalikkuse vastu.

Eluõhtu.

Mõnesugused pettumused isiklikus elus, varanduse kaotamine Kuntaugani asundusloos, rahvuslike suur-ettevõtete — Aleksandrikooli ja „Linda“ laevaseltsi viltumine kodumaal, lahkkelid ja tülitsemised eesti avaliku elu tegelaste vahel, lähema sõbra Jakobsoni surm, millega varises kokku palju lootusi — see kõik mõjus Kölerisse lõpuks seevõrra masendavalt, et ta kibestunud meeleolus tõmbus tagasi kõikjalt. Kuna üldise väsimuse all kannatas ka kunstiline looming, otsustas ta kosutust ja värskendust otsida välismaa matkalt, mille ta teostas aastail 1887—1888. Sellest ajast viibis ta aasta Pariisis ja teise Viinis. Pöördunud tagasi päälinna hoidus ta veelgi rohkem eemale avalikust elust, andudes ainult oma kutsetgevusele. Endine elurõõm ja energia oli siiski kadunud. Ainult korraks laskis ta end veel tõmmata kodumaa asjadesse, nõustudes asuma nimepidi Eesti Kirjameeste Seltsi esimeheks.

Heledamaks silmapilguks Köleri vanas põlves kujunes tema 70-nda sünnipäeva pühitsemine kevadel 1896, mis mõningal määral jälle lepitas teda oma saatusega, mis teda kunagi polnud hellitanud, ning andis talle teatavat moraalset rahuldust. Sünnipäeva hommikul äratas Peterburi Eesti Kooli Seltsi segakoor juubilari lauluga unest, arvukas hulk sõpru ja tuttavaid käis teda isiklikult õnnitlemas, post tõi ootamatu hulga tervituskirju ja telegramme kodumaalt, kus paljud seltsid, ajalehtede toimetused ja

avaliku elu tegelased olid teda meeles pidanud. Mitmed lähemad sõbrad olid seks puhuks isiklikult päälinna sõitnud. Tervituste seas oli rida trükitud auaadresse, mitmeid õnnesooviluuletusi, muu seas Ado Reinvaldilt ja pääle selle Aleksandri kooli kasvandikelt, seltsidelt auliikmeks valimise tunnistusi jne. Vennad Hellatid tõid juubilarile toreda loorberipärja.

Õhtul oli Višnjakovi saalis korraldatud pidulik õhtusöök, millest võttis osa rohkearvuline austajate hulk. Õhtu kujunes südamlikuks austusavalduseks juubilarile, kelle teeneid hinnati soojasõnalistes lauakõnedes.

Oma elu vaikes lõppjärgus maalis Köler veel arvuka rea portreid keiserliku perekonna liikmeist, kõrgemaist võimukandjaist, lähemaist tuttavaist ja oma sugulasist. Töö juures ta surigi südamerabandusse 10. (22.) aprillil 1899. Suurte auavaldustega toodi ta põrm kodumaale ja paigutati maamulda Suure-Jaani kalmistule. Matusele oli ilmunud saadikuid üle kodumaa ja Peterburistki. Haud kattus üleni pärgade ja elavate lillede kuhja alla.

Oma põrmu sängitamist kodumaa mulda oli ta ise soovinud, osalt vist lootuses, et siin ta kalmu eest paremini hoolitsetakse, kui võõras suurlinnas. Tal polnud lähemast omastest kedagi, kelle hoolitsusele ta oleks võinud loota. Ta lootused ei petnud teda. Mõni aasta pärast ta surma avaldasid ta sõbrad üleskutse annetuste kogumiseks ta haua kaunistamiseks. Saadud summaga püstitati ta kalmule A. Adamsoni poolt valmistatud Köleri enese elusuurune kuju.